

PAL DUKAGJINI

SI E NJOFTA MARTIN CAMAJN

Të parën herë e takova në Rrogam të Thethit në gusht të vjetit 1948, kur unë bashkohesha me çetën e komitëve kundra komunizmit të Enver Hoxhës. Jetojshin me krye në gershanë, tue pritë çdo ditë dekën. Kishin nevojë për një atë shpirtnuer. Ma propozuen këtë detyrë mue, që e shifsha mirëfilli se së shpejti do të pësojshe fatin e sivëllazënve, të pushkatuem te Zalli i Kirit. Si mora lejen prej të parëve e bekimin prej Tringës, pranova e u bashkova me ta, me mendimin se kisha për të kalue një kohë të gjatë maleve e pyjeve, tue krye një detyrë, të cilën në kohë normale, nuk kisha mujtë as me e përfëtyrue. Profesori - *kaçak*; Frati - *komitë*. Do të më duhej me çue meshë shpellave, me i prî rruzares pyjeve, tue e ndërpré tash e parë për shkak të rrezikut të rrethimit; me rrëfye njerëz të ngrimë në armë, me kungue djelmoça që bâheshin gati për jetën tjetër, me vojue të varruem për dekë në lule të moshës. Grupi, të cilit i shtohesha unë, përbahej prej 36 vetëve, ndër të cilët shumica të armatosun, të kryesuem prej Nikë Sokolit e kapidan Gjon Destanishës.

Flejshim ndër ledina, buzë vijave të ujit, gjithnjë me roje, ditë-natë. Ushqe- heshim, në rasën ma të mirën, me bukë e djathë, që na e bijshin malësorët. Unë ndoja pak, vetëm katër dit, për shkak të rrethanave që u krijuen. Po të tjerët jetuen kështu mâ se katër vjet e, si më diftojshin, mërrijtën me hangër deri pluhun sharre në vend të bukës, që shpesh edhe u mungoi, sepse kush e binte, e bânte ketë me rrezik kreje, e jo vetëm për veti. Rrezikonte me u zhdukë prej faqes së dheut me fis e me farë.

Grupit të vogël të kapidan Gjon Destanishës i përkiste Martini, një djalë krejt i rí, ish-student i gimnazit-licé të jezuitëve të Shkodrës e aspirant apostolin i të bijve të Shën Injacit. I temalas me fis, mësues ndër fshate të Veriut mbas mbylljes së instituteve fetare të Shkodrës e prandej edhe të shkollave e të seminareve të Françeskanëve e të Jezuitëve, Martini kishte rá në lidhje me kapidan Gjon Destanishën e me të nipin e tij Lazër Palin, të cilët tashmâ kishin katër vjet që jetojshin në mal, pa iu dorëzue komunizmit. Ndoq këta, pra kur edhe këta dy vendosën me u bashkue me çetën e Nikë Sokolit, i cili kishte mbledhë rreth vetit, përposë shokëve të vet të padám, Zef Zogun e Shpend Sadikun e edhe bajraktarin e Shalës, Prelë Markun, kryetarin e djelmnisë së Shalës, Sadik Markun me vëllá, Marash Kolën, Vat Marashin prej Shoshit etj. Martini ishte i vetmi që

kishte përgatitje shkollore të mesme. Sadoqë i ri, këtij i silleshin për çkado lypje njohunia ditunore. Nuk ishte fort i gojës e prejsë ndodhej në një shoqni të panjoftun, ku s'gjente shokët e vet as të krahit të vet, rrinte më fort i vetmuem e plot mendime. Mbante krahin e Gjon Destanishës, të cilin e kishte ndjekë në arratí. Me mue nuk njihej, prandëj as me u shoqnue fort s'shoqnohej. Kishte më të shkuem me fra Pashkun, i cili në grup paraqiste Savonarolën në gojë e Shën Gjon Kapestranin në luftë për liri. Si françeskan ky kishte për armë vetëm kryqin e rruzaren të bame me një spagë të gjatë me aq neje, sa janë shëjet e kokrrave të uratëve. Kishte grupin e vet të uratëve dhe me ta mblidhej për gjithë nadjë e mbramje e lutej. Martini, megjithësë i edukuem ndër jezuit, rrallë e gati kurr merrte pjesë me grupin e urates. Duket se koha e shkurtë e mësuesisë ndër male, e kishte ndërrue diametralisht jetën e të riut në drejtimin e fesë. Gjithnjë Martini s'ishte as kje kurr anmik i deklaruem i katolicizmit as i moralit kristian.

Në diskutimin, që u çil në ditë të para të malit se a duhej të sulmoheshin apo jo autoritetet komanduese të komunistave në Dukagjin, Martini ndoq përherë mendimin e Gjon Destanishës që mos të damtohej populli me aksione të tilla të pamjaftueshme për me trandë qeverinë e kuqe të Tiranës. Lajme te vazhdueshme, që na vijshin se qeveria e Enver Hoxhës përgatiste forcat speciale të sigurimit për të na rrethue, e shterngojshin grupin me marrë vendimin e premë për kalimin në Jugosllaví.¹

¹U muer vendim me kalue së bashkut kufinin:

1. Nikë Sokoli prej Bëtoshet	19. Vatë Marashi i Shoshit;
2. Shpend Sadiku prej Bëtoshet	20. Ndrë Cufa prej Thethit
3. Zef Zogu prej Bëtoshet	21. Pashko Cufa prej Thethit
4. Gjon Bala prej Salcet	22. Kolë Leka prej Thethit
5. Marash Tushi prej Salcet	23. Marash Nika prej Thethit
6. Pal Ceka prej Salcet	24. Lekë Martini prej Thethit
7. Bub Matoshi prej Salcet	25. Nikë Vuksani prej Shalet
8. Mark Alia prej Salcet	26. <i>Gjon Destanisha</i> prej Shalet
9. Mirash Uka (Paschalis Mirash Uka prej Palçi)	27. Lazër Pali prej Sumet
10. Prelë Marku,	28. <i>Martin Camaj</i> prej Temalit
11. me të shoqen, Zojën, prej Shalet.	29. Murrec Sadrija,
12. Gjeloš Toma ,	30. me të nipin Nikë Gjonin prej Mërturit.
13. me të shoqen Mrinë	31. Marash Kolë Hajdari prej Shalet,
14. e me motër.	32. me të shoqen Lenë Delija.
15. Sadik Marku,	33. Patër Daniel Gjeçaj prej Thethit
16. me motër prej Shalet.	34. Musli Çuni prej Nikajsh, i Çun Nikës
17. Gjeto Marku,	35. Gjergj Pllumi prej Thethit

U çuem më një natë të errët, përpara se të delte hana. Rruga, e pa rrugë, kalonte nëpër pyllë, gjikund në të përpjetë. Në fillim s'shihej kurrë; mbrapa sytë mësoheshin me dallue ndonjë send. Për në, të pamësuem në mal, ishte me ecë në terr të verbët, më tepër tue prekë me dorë e me shkop, se sa tue pá se ku po vejshim kambën. Gjithnjë ata të malit, koçakët me përvojë të gjatë, na përcillshin e na drejtojshin pak a shumë të kapun dora-dorës. Dikur, ndoshta dy orë para mjesnatet, nisi me dalë hana si qëthë, përherë e ma e shndritshme. Majet e maleve të thepisuna e të bardha, shkamb i gjallë, dukeshin në tanë madhninë e vet kristaline, si të veshuna me argjand. Hijet e luginave e shpatet në kapt bâheshin ma të dëta e qitshin në pah trajtat e relievit një mijë formash me një sfond qiellit tejet të kaltërt, ku hyjt zbeheshin në dritë, sa më fort çohesh hana në udhëtim të vet.

Kalojshim nëpër shtigje e bria, nëpër rrgalla e zallina, nëpër shkambij e qeta ku vetëm dhinë e egra gjejnë banim e kullosë. Mbasjshim, simbas porosisë së luftarëve të lirisë, të cilët malin e kishin shtëpinë e vet, anët nën hije. Qellimi ishte që të mos shiheshim prej rojeve të cilat mund të gjindeshin ndër maje e qafa të kufinit. Aq më fort porositeshim na, të pamësuemët në mal, mos të rrëxojshim gur as mos të shkaktoshim dyndje zallit, që mujte me bâ zhurmë; zhurmë e cila, në qetësinë e natës e në jehonën e shkambit, zmadhohet e bâhet ushtimë ortegu. Dikur, mbas orëve të rrugës të parrugë, herë shkambijve, herë zallit, herë thik në teposhtë e herë thik në të përpjetë, ku kamba doras, ku tue u mbajtë për rrajça çetinash të thyeme prej boret e ortigjeve, u kapëm në qafën e kufinit, simbas udhëzimeve që na epshin më të mësuemët në bjeshkët e kësaj krahine. Një shteg i parrahun, por që të bânte me kalue prej njanës anë, në faqe tjetër të malit, në të cilën mujte njeriu me u kacavjerrë në teposhtë, tue u përshkue nëpër një zall të imtë, të formuem ndër shekuj prej grimcimit të shkambijve gëlqerorë nga bora e akulli, që në atë naltësi s'mungojshin gati kurr. Sigurisht s'ishte koha me vrojtë bukuritë, as veçantitë përherë tërhyekëse të maleve tona të vrashta e përherë të virgjna. Po të bâjshin aq shumë për vedi, sa me harrue ku ishe, prej kah ishe nisë e ku po shkojshe me mbarue. Ishte një ças takimi me bukurinë, me naltësitë. Martini më vonë i thadroi në art këto çaste tmerrësisht madhështore. Fryt i këtij takimi me hanën, rrethue prej telash ferrc, asht poezia "*Telat me thepa nën hanë*", e cila ndoshta-ndoshta nuk kishte për t'u kuptue si duhet, pa këtë kornizë:

"S'mund ta harroj hanën mbi krye

18. me të shoqen Agen, prej Shalet;

36. Cul Pllumi prej Thethit.

*kur ishte një rrotull e rrezikshme
hekuri së kuqun. Preksha eshtnat
e shpatullave të mia, të ngurta
e trimnohesha.
Telat me thepa, kufini i botës:
përtej njerzija ishte e veshun
e pa tundime në shpirt,
këndeje na lăkur para njani tjetrit.
Npër parzmat e hollë tejshiheshin
përmbrencat; për të parën herë diktova
se edhe zemrat ishin ngjyra-ngjyra.
Hana ecte kadalë mbi krye:
astronomët rreth telash e vrejshin
me turbi të gjata në dorë.*

Këtë mendonte atë çast poeti, ndërsa kujdesi i atyne që na përcjellshin e na drejtojshin ishte frika e takimit me roje të kufinit, për të cilat s'kishim njoftësi as se sa ishin, as me ç'mjete luftarake ishin të pajisun. Ndoshta edhe ata kishin turbi të gjata në dorë. Për me pá hyjt. E me i vrá!

Gjithnjë na ishim pregatitë për ndeshje me armë. Po thom na, edhe pse shumica jonë ishte e parmatosun e ndër në kishte grá e vajza (tri grá e dy vajza). Të armatosunt me pushkë, mitroloza e bomba doret ishin jo mâ shumë se 10. Sigurisht për zemër, përvojë e trimní vlejshin mâ tepër se një batalion ushtarësh. S'dojshim me rá në pushkë, mbasi qellimi ynë ishte me kalue në Jugosllaví e prej andej - mendojshim na gabimisht - me nisë kryengritjen, të ndihmuem prej jugosllavëve të Titos, kundra komunizmit enverian, me të cilin Titoja ishte prishë pak kohë përpara. Në sa po i afroheshim vijës së kufinit, ku rreziku mërrinte kulmin, njani prej miqve të mi mâ të ngushtë m'u afrue e më tha me zâ të ultë në vesh: "Pater, mos kij frikë, në kjoftë se na kapin, fishekun e parë e kam për ty! E di se nuk mundesh me mbytë vedin se je meshtár; ashtu si e di se bâ me të kapë, kanë me të shkye kortár - kortár. Mâ mirë plumbi em, Pater, se në pastë pasë ndonjë herë plumbi i dekës mbrendë dashtëni, njëky emi sigurisht ka mâ fort dashtëni se dekë".

E ndërsa isha ndërmjet plumbit të kuqve e të mikut, tashmâ e kishim kalue kufinin, tue hy në një tokë, ku s'na priste liria, por të gjitha të zezat.

SHËNIM. Ky shkrim u lexua nga Ana Luka (gazetare në Radio-Vatikan) në Konferencën kushtuar 85-vjetorit të lindjes së M. Camajt. Është nxjerrë nga *Kujtimet e Pal Dukagjinit* (pseudonimi i atë Daniel Gjeçajt). Romë, qershor 2002